

KS. RYSZARD TOMCZAK

New Age wyzwaniem dla Kościoła

W ostatnich dziesięcioleciach na całym świecie obserwuje się z jednej strony zjawisko osłabienia tradycyjnej religijności w ramach kościołów chrześcijańskich, a z drugiej powszechne zeświecczenie wielu dziedzin życia osobistego, rodzinnego i społecznego. Przy tym mocny akcent kładzie się na dążenie człowieka do szczęścia, doskonałości, którą rzekomo można osiągnąć o własnych siłach, bez pomocy Boga, czy przynależności do wspólnoty kościelnej.

W ostatnim czasie pojawiają się w Polsce obok orientalnych ruchów religijnych (np. Hare Krishna, Stowarzyszenie Buddyjskie Zen „Czogie”, Związek Zen „Sangha”) ruchy pseudoreligijne (np. Zachodni Zakon Sufi, Subud, Lectorium Rosicrucianum). Wśród tych ostatnich największą popularnością cieszy się ruch New Age. Czym on jest? Jakie wezwanie kieruje ten ruch wobec Kościoła?

I. OKREŚLENIE NEW AGE

New Age jawi się jako fenomen złożony, stąd stwarza wiele trudności, by go precyzyjnie zdefiniować. Najczęstszą drogą określenia New Age jest wskazanie na podstawowe jego komponenty. Dla G. Schiwy New Age jest wspólnym określeniem, etykietą dla ludzi, którzy próbują coś nieść w przyszłość, w nową erę. H. Sobald, prof. Arizona-State-University w Tempre twierdzi, że w ruchu New Age chodzi o jakiś trudno zdefiniowalny krótki nastrój i nie należy w nim widzieć jakichkolwiek elementów politycznych. Filozof i socjolog Ch. Schorsch jest zdania, że w New Age chodzi o religijność, ewentualnie

duchowość¹. Według M. Basilei Schlink ruch organizuje nowy porządek świata poprzez zdobywanie grupowej świadomości i z tym związane wspólne działanie wielu ludzi².

Bp Z. Pawłowicz określa New Age jako ruch światopoglądowy, nawet pseudoreligijny, który w latach sześćdziesiątych powstał z USA: Do Europy dotarł po 1985 r. Od strony propagandowej jest on określany jako: nowa religia, religia przyszłości, nowa orientacja, nowa ideologia, filozofia życia³. B. Dobroczyński zalicza New Age do zjawisk, których nie można jednoznacznie zakwalifikować do jednorodnej kategorii. Filozofa New Age opiera się na systemach orientalnych, stąd egzystuje w postaci wizji, intuicji czy też atmosfery. O istocie ruchu można się więcej dowiedzieć słuchając muzyki, oglądając filmy i obrazy, czy modę nawiązującą do jego „ducha”, mniej natomiast czytając teksty poświęcone jego analizie⁴. M. Giertych zalicza New Age do niebezpiecznych prądów wprowadzających człowieka - przy pomocy okultyzmu, psychotechnik, elementów naturyzmu, medycyny alternatywnej w „wielki mętnik religijny, w którym Boga zastąpi człowiek dążący do doskonałości, do ubóstwienia”⁵.

Próby zdefiniowania New Age podejmuje również kard. G. Danneels i K. R. Wade. Pierwszy twierdzi, że „New Age nie jest religią, a jednak jest religijny; nie jest filozofią, a jednak wizją człowieka i świata, a także kluczem interpretacji rzeczywistości; nie jest nauką, a jednak opiera się na prawach naukowych, nawet jeśli szuka tych praw w gwiazdach. New Age jest mgławicą, która zawiera ezoteryzm i okultyzm, coś z myśli mitycznej i magicznej na temat tajemnic życia oraz szczyptę chrześcijaństwa, a to wszystko zmieszane z ideami

¹ J. Sudbrack. New Age, und was davon bleiben mag. „Geist und Leben” 62: 1989 nr 1 s. 45.

² M. Basilea Schlink. New Age aus biblischer Sicht. Darmstadt 1987 s. 5.

³ Z. Pawłowicz. Kościół i sekty w Polsce. Gdańsk 1992 s. 200.

⁴ B. Dobroczyński. Proteuszowe oblicze Wodnika. Co to jest New Age? „Znak” 434: 1991 nr 7 s. 70.

⁵ M. Giertych. New Age niebezpieczny prąd. „Rycerz Niepokalanej” 436: 1992 nr 10 s. 4.

wywodzącymi się z astrofizyki”⁶. Według K. R. Wade New Age „jest najnowszą postacią ruchu, który na różne sposoby działał przez tysiące lat. W swojej obecnej formie jest on siecią organizacji o podobnych zainteresowaniach, lecz bez centralnej struktury i hierarchii”⁷ Tłumaczona na język polski pozycja R. N. Baera i S. Rouvilloisa określa New Age jako prąd umysłowy, który odwołuje się zarówno do religii Wschodu, jak i ezoteryzmu czy gnozy. Stanowi on zarazem nową wizją ujmowania pracy, przedsiębiorstwa, ekologii, polityki, edukacji, medycyny i duchowości⁸.

Na bazie powyższych rozważań można powiedzieć, że New Age jest współczesnym, dynamicznym, gnostyckim i synkretycznym prądem (ruchem) kulturowym wywierającym silny wpływ na sposób myślenia, życia i ujmowania świata przez wielu ludzi na całym świecie.

II. KORZENIE NEW AGE

Pomimo ogromnej różnorodności, można dostrzec wspólne źródła, z których czerpią różne nurty New Age. Do podstawowych źródeł można zaliczyć: źródło szkockie, kalifornijskie czerpiące inspiracje z teozofii i antropozofii, a także współczesny kontekst religii Dalekiego Wschodu.

W latach 60-tych kilkusobowa grupa bezrobotnych założyła w Findhorn ogród warzywny, w którym pomimo niesprzyjających warunków klimatycznych w przeciągu siedmiu lat osiągnięto rekordową ilość plonów. Zdaniem tej grupy, źródłem tak poważnego sukcesu był wpływ ludzkiej energii na stan roślinności. Według jednej z liderek tej grupy E. Caddy istnieje wzajemna korespondencja, symbioza świata ludzkiego z przyrodniczym. Popularność i rozgłos wspólnoty nastąpił za pośrednictwem D. Spanglera, który rozwinął

⁶ G. Danneels. *New Age. Nowy ład. Nowa ludzkość. Nowa wiara.* Tłum. pol. K. Skorupski, P. Kostyło. Kraków 1992 s. 9.

⁷ K. R. Wade. *Sekrety New Age.* Tłum. pol. E. Kamińska. Warszawa 1991 s. 12.

⁸ W matni New Age. *New Age - kultura i filozofia.* Tłum. pol. J. Kłós (i inn.). Kraków 1996 s. 312.

specyficzną duchowość Findhorn. Opublikował dzieło pt. „Objawienie: Narodziny New Age”⁹, które stanowi podstawowe źródło ruchu. W 1980 r. wspólnota z Findhorn liczyła 200 osób. Wiele osób odwiedzało tę wspólnotę. Część z ludzi pozostawała w niej na stałe, natomiast inni zdobyte tam inspiracje, realizowali w swoich środowiskach życia i pracy, tworząc zespoły taneczne, muzyczne, kręgi medytacji, czy zakładając w duchu New Age wydawnictwa i księgarnie¹⁰.

Drugim czasowo równoległym źródłem powstania New Age są wspólnoty wiejskie w USA (Esalem-Kalifornia). Odznaczały się one prostotą życia, tendencją do życia wspólnotowego, samowystarczalnością w ramach wspólnoty, podkreśleniem roli medytacji. Niektóre z tych wspólnot szczyły się posiadaniem duchowych przewodników, inne instytucji terapii. W latach 70-tych nastąpiło wymieszanie wspólnot z Findhorn i Esalem. Wspólnoty te nawiązywały ideowo do Towarzystwa Teozoficznego i Antropozoficznego P Steinera (+1949), a także do poglądów A. Bailey (+1949), która zakorzeniona była w spirytyzmie, poddając się prowadzeniu przez medium. Wspólnoty te powiązały poglądy „nowej epoki” z teozofią, propagując nadejście „wieku wodnika”, powstanie jednej światowej religii, ewolucji kosmosu, reinkarnacji, dając początek wielkiej ilości różnorodnych, o podobnym podłożu ruchów.

Zdaniem F. Capry, czołowego teoretyka ruchu, do istotnych momentów wyłonienia sił New Age w postaci nowego światopoglądu należą:

w latach 60-tych totalna kontestacja wszystkiego, z wyeksponowaniem nowej muzyki (acid, psychedelic, rock), doświadczenia z narkotykami;

zafascynowanie się wielu ludzi hippisowską tzw. „religijnością kosmiczną”;

ekspansja i popularność wybitnych guru (Jiddu Krishnamurti) i nauczycieli orientalnych religii do USA i Europy Zachodniej (Shunryu

⁹ Revelation: The Birth of a New Age. Lorian Press 1976.

¹⁰ Z. Sareło. New Age a Kościół. „Communio” 52: 1989 nr 4 s. 119.

Suzuki buddyzm Zen, Chogyam Trungpa buddyzm tybetański, Maherishi Mahesh Yogi - transcendenalna medytacja);

holistyczne ujmowanie wszechświata podkreślające wzajemne powiązanie i zależność wielu elementów w świecie;

- powstanie psychologii humanistycznej, w której religia pełniłaby jedynie funkcje terapeutyczne;

poszukiwania, których celem byłoby zdobycie wyzwalającej, czy oświecającej mądrości przy pomocy technik medytacyjnych lub środków chemicznych.

III. ŹRÓDŁA POPULARNOŚCI NEW AGE

W ostatnich latach New Age zyskał sobie ogromną popularność. Księgarnie i antykwariaty dysponują około 20.000 tytułami z kręgu New Age. Przykładowo we Francji sprzedaje się ich rocznie 700 tys., a w Niemczech tego rodzaju literatura stanowi około 10 % całego obrotu księgarń. 20 tys. ludzi utrzymuje się z tej publicystyki. Sprawny kolportaż literatury New Age ułatwia człowiekowi bezpośredni z nią kontakt, gdyż staje się ona dostępna także w kioskach dworcowych, supermarketach, snack barach, aptekach, stacjach paliw, itd. Ocenia się, że na świecie New Age posiada ponad 100 mln. zwolenników. Trudno ocenić jaki liczbę adeptów ma New Age w Polsce, ale z poszerzającej się gamy publicystyki na ten temat można wnosić, że ich liczba z dnia na dzień stale rośnie¹¹.

Obecnie w Polsce pojawiają się jak grzyby po deszczu publikacje z dziedziny New Age, a także ruchy, stowarzyszenia, kluby z nim związane lub spokrewnione, takie jak np. kursy psychotechniki, psychologii alternatywnej, sesje medytacji transcendentalnej, koła astrologiczne, stowarzyszenia wyższej świadomości, loże masońskie, kluby rotariańskie, Lions Internationals, itp.

Bazą dla wzrastającej popularności New Age jest kształtująca się nowa, zasadniczo inna w porównaniu z latami pięćdziesiątymi i sześćdziesiątymi - mentalność ludzka jako efekt upowszechniania się

¹¹ R. Tomczak. Bezdroża New Age. Zielona Góra 1994 s. 16-22.

nowoczesnych środków przekazu. Współczesny człowiek odbiera przede wszystkim - nierzadko wyłącznie - treści, których nośnikami są obraz i dźwięk, a mniej twórczość naukowa, literacka. Poza tym współcześnie mocniej niż dotąd rozwija się prawa półkula mózgowa, w której mieści się źródło ludzkiej emocji, przeżyć, a także zdolność syntezy, intuicji, obrazowości i tworzenia przestrzeni globalnej. W epoce werbalnej (przedaudiowizualnej) ludzie zdobywali wiedzę głównie za pośrednictwem książek, stąd rozwojowi podlegała bardziej lewa półkula mózgowa mająca zdolność analizy, logiki, abstrakcji, uszczegółowienia, racjonalności¹².

Współczesne pokolenie ma więc zapotrzebowanie na przeżycie wewnętrzne, w tym również i na religijne. Młodzi ludzie nie poszukują racjonalnych przesłanek wyjaśniających rzeczywistość, ale pragną doświadczenia, uniesienia w zetknięciu z tajemnicą. Więcej, dążą za wszelką cenę do mocnych wewnętrznych przeżyć. Często szukają różnorodnych środków w celu intensyfikacji i poszerzenia wewnętrznych doznań, np. technik medytacyjnych, sztuki, muzyki, środków farmakologicznych, odurzających, itp.

Dalszą konsekwencją zmian kulturowych, które ułatwiają rozprzestrzenianie się New Age, jest przepowiadanie moralne. Dość często tradycje religijne sprowadzają całą religijność do zachowania proponowanych przez nią norm moralnych. Przy tym wskazuje się na autorytet Boga, Magisterium Kościoła oraz racjonalność i logiczność tych norm. Tak przedstawiany kodeks etyczny często staje się „jarzmem” nałożonym z góry. Brak jest odwoływania się do wewnętrznych doświadczeń człowieka. New Age proponuje innego rodzaju przepowiadanie, propaguje inną drogę. Na bazie wewnętrznych przeżyć, stanów, uniesień wprowadza się liberalizm w religijnym respektowaniu wymogów etycznych. Istotnym elementem w drodze ku poszukiwaniu szczęścia jest uwolnienie się od przeróżnych braków.

Niewątpliwie adaptacyjną cechą ruchu New Age we współczesnym zachodnim społeczeństwie jest propagowanie wschodnich religii. Szczególnie w krajach wysoko rozwiniętych następuje wtórne

¹² M. Bouillet. *Le choc des medias*. Paris 1985 s. 67 n.; Sareło, jw. s. 124 n.

poszukiwanie sensu życia i zwrot ku wartościom moralnym. Nastąpiło to w wyniku wojen, kryzysu wartości ludzkich i politycznych, zagubienia się człowieka w meandrach życia, zatracenia pewności swego istnienia, itp.¹³ Tego rodzaju przyczyny pobudzają człowieka do głębszej refleksji nad swoim istnieniem, celem, sensem i kierują go ku światu pozamaterialnemu, metafizycznemu. Następuje odrodzenie religijności już nie konwencjonalnej, ale nowej, irracjonalnej, nieskomplikowanej, łatwiejszej, która nie „powala człowieka na kolana”, nie jest „czołobitną”, ale wolną, jakąś tajemniczą. Taki wymiar religijności oferują człowiekowi religie orientalne, do których odnosi się New Age.

Z dalszych źródeł „chwytności” New Age należałoby wymienić: propagowanie wegetarianizmu, ziołolecznictwo, medycyna niekonwencjonalna, wróżbiarstwo, ufologia, satanizm, New Age Music, zainteresowana reinkarnacją, roszczenia do coraz szerszej autonomii osobistej (samodoskonalenie, samorealizacja, autorytaryzm), wykorzystywanie argumentów typu: „Czy nie widzisz, że wszystko jest zatrute, złe, szkodzi twemu zdrowiu...”, powoływanie się - oczywiście fałszywie - na autorytety, które potwierdziłyby wiarygodność New Age (np. św. Jan od Krzyża, H. de Lubaca, T. Mertona).

Na fenomen popularności New Age niewątpliwie wskazuje tendencja wielu naukowców, artystów, producentów i innych twórców, by ich „produkty” zaopatrzone zostały etykietą „New Age Movement”

IV DOKTRYNA NEW AGE

Wielość i różnorodność idei występujących w poszczególnych niejednorodnych prądach New Age utrudnia spójne określenie tego ruchu. Niemniej można wskazać na charakterystyczne, wspólne elementy, które tworzą obraz New Age.

¹³ M. Rusecki. *Istota i geneza religii*. Warszawa 1989 s. 10.

1. NOWA NAUKA

Autorzy New Age odchodzą od tradycyjnie rozumianej nauki opartej na filozofii kartezjańskiej (dualizm, mechanicyzm), proponując w zamian jej tzw. holistyczne ujęcie. Na miejsce dotychczasowego, racjonalnego i analitycznego myślenia musi wejść nowe, syntetyczne spojrzenie. Teoretycy ruchu „trzymają rękę na pulsie” wobec wszelkich nowości i odkryć naukowych, wykorzystując je w celu uwiarygodnienia New Age jako ruchu współczesnego, na miarę XXI wieku. Między innymi New Age zaadoptowało odkrycia W. Heisenberga (zasada nieoznaczoności i fizyki kwantowej), D. Bohma (teoria ukrytego porządku), R. Sheldrake (koncepcja pola morfogenetycznego), S. Grofa (doświadczenia z LSD). New Age wykorzystuje wybiórcze elementy z nowych odkryć naukowych do specyficznym pojętego przez siebie doświadczenia religijnego. Tego rodzaju proces, przy równoczesnej szeroko zakrojonej reklamie, czyni z New Age dla wielu ludzi system wiarygodny ze względu na prezentację swoich poglądów, których podstawy tkwią rzekomo w nauce, i to w najważniejszych jej odkryciach.

„Nowa nauka” bez skrupułów wykorzystuje poglądy wcześniej powstałe w historii, jak również podpira się uznanymi autorytetami naukowymi. Zdezorientowany obserwator, czy adept New Age ulega mylnemu przeświadczeniu, jakoby pod jej szyldem krył się wartościowy pogląd już funkcjonujący, ale świadomie zatajony w historii myśli ludzkiej. Tym sposobem New Age uważa św. Jana od Krzyża za teistycznego myśliciela transpersonalnego, a trapistę Thomasa Mertona jako kogoś z „rodziny New Age”, który doznał oświecenia. Do innych sprzymierzeńców ruchu literatura New Age niesłusznie zalicza: Avicennę, J. J. Rousseau, W. Blake’a, B. Griffiths’a, Teilharda do Chardin¹⁴.

¹⁴ Dobroczyński, jw. s. 81.

2. NOWA RELIGIA

New Age deprecjonuje chrześcijaństwo - również judaizm i islam - zaliczając je do religii zacofanych i przeżytych. W zamian proponuje nową, o światowym zasięgu religię. Nie ma w niej miejsca dla Boga osobowego, transcendentnego, Boga miłości. New Age skłania się ku autosoteriologicznym religiom Wschodu, w których rozwinięte jest doświadczenie mistyczne i samodoskonalące techniki. W New Age widoczne są zaadoptowane elementy chrześcijaństwa, judaizmu, wedyzmu, braminizmu, taoizmu, hinduizmu, buddyzmu, islamu, itd. W ten sposób powstaje swoisty synkretyzm, w którym Boga zastępuje człowiek dążący do autozbawienia poprzez praktykę doskonałości osobistej, oczyszczenie z win i ubóstwienie samego siebie. Nie jest ważna w New Age treść wiary, ale zauroczenie nią, jej przeżycie. Jeśli jakaś religia (czy elementy z różnych religii) dają człowiekowi poczucie spokoju, to nie ma - według autorów ruchu - żadnego nadużycia, by ją wyznawać.

Nowa religia jest rodzajem metareligii zbudowanej ponad dogmatem, autorytetem, tradycją, klerem, świątynią i księgami (Biblia, Koran). Zdaniem zwolenników ruchu religie orientalne preferują wiarę w ogromne możliwości istot ludzkich bez pomocy bóstwa. W poszukiwaniu bóstwa New Age kieruje się ku wnętrzu człowieka.

Ogromnym autorytetem doprowadzającym ludzi do stanu doskonałości, nowej ery, jest Lucyfer - władca złych duchów, który jest w każdym człowieku. Nie ma prawdziwego światła, niż światło Lucyfera. Jest on władcą całego wszechświata¹⁵. Jeśli ruch dąży do wprowadzenia nowego porządku świata z władcą Złego-Lucyfera, to prostą tego konsekwencją jest intronizacja świąt, obrzędów, kultu, ofiar, organizacji pogańskich, z jednoczesnym ograniczeniem i ostatecznym kasowaniem w świecie tego wszystkiego, co wniosło chrześcijaństwo.

¹⁵ Schlink, jw. s. 15; C. Cumbej. Die senfte Verführung. Aslar 1986 s. 165.

3. NOWA PSYCHOLOGIA

New Age odnosi poszukiwanie sensu życia do aktów psychicznych człowieka. Adoptuje przede wszystkim teorię psychoanalizy C. G. Junga. Na podstawie wyselekcjonowanych poglądów Junga New Age twierdzi, że nie ma Boga pozaziemskiego, jednocześnie transcendentnego i immanentnego, realnie istniejącego poza nami. Bóg jest w nas, ale nie jest od nas różny. Bóg jawi się jako wszechobecna energia. Człowiek i bóg to jedno i to samo. Aby spotkać boga - według New Age - należy zejść w głąb nas samych, czyli w treść nieświadomości zbiorowej. Zdobyć wyższego stanu świadomości dokonuje się w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym. W wymiarze horyzontalnym zdobywa się ją poprzez zdobywanie umiejętności poznawania prawdy w sferach spoza tego świata (astrologia, gnoza, spirytyzm). W wymiarze wertykalnym poszerzaniu samoświadomości służą starożytne techniki szamańskie, które wykorzystują halucynogenne grzyby i rośliny, tradycje mistyczne różnych religii, aż po narkotyki (LSD, Peyotl, Meskalinę), które uważa się za „instrumenty transformacji”. Z systemów psychoterapeutycznych ważnych dla ruchu należałoby wymienić: Terapia Gestalt (badanie orogone-specyficznego energii o charakterze seksualnym), Rebirting (umożliwia przeżycie powtórnych własnych narodzin), Terapia Psychologiczna (oparta o LSD)¹⁶.

New Age obiecuje adeptowi fundamentalne objawienie, które buddyzm nazywa „nirwana”, a hinduizm „Ty jesteś To”. Rzeczywistość boga staje się tożsama z najgłębszym ludzkim „ja”. Jeśli człowiek - według New Age - zdobędzie prawdę o sobie, dostąpi pełnego wyzwolenia duchowego i stanu wewnętrznego spokoju, szczęścia, pełni, błogostanu.

4. ASTROLOGIA

Według autorów New Age drogi do osiągnięcia szczęścia zostały przed człowiekiem zawalowane. Zasięg intelektu jest

¹⁶ C. Cumbej. Tamże s. 149; Tomczak, jw. s. 28-33.

niewystarczający, potrzebne jest poznanie ezoteryczne, które odkryje głębie prawdy o człowieku i świecie. Podobnie jak występuje coroczne przemieszczenie słońca w relacji do układu gwiazd (znaki zodiaku), tak według astrologii następują co 2 tys. lat jednakowe cykle (ery) astrologiczne. Wg New Age od czasów Chrystusa znajdujemy się w schyłkowej erze Ryb, a stopniowo wchodzimy w erę Wodnika. Zdaniem astrologa D. Rudhyera przejście z ery Ryb w Wodnika trwa 216 lat i dzieli się na trzy części, każda po 72 lata. Początek tej fazy sięga roku 1846, a kończy 1918 powstaniem Związku Radzieckiego i wzrostem potęgi USA. Druga faza zakończyła się w 1990 r.; nastąpiło w niej rozluźnienie barier handlowych i zwiększenie napięć międzynarodowych, tzw. zimna wojna. Około 2062 r. Słońce ma wejść w nowy gwiazdozbiór konstelację Wodnika. Przed erą Ryb, erą chrześcijańską (symbol sieci z rybami, apostołowie w charakterze rybaków, łowienie dusz) ludzie żyli w konstelacji Barana, tj. czasu Starego Testamentu (mozaizm, judaizm, Prawo, symbolika baranka ofiarnego). Jeszcze wcześniej była era Byka z charakterystycznym rozwojem i panowaniem wielkich imperiów, religii Mezopotamii, okresem wielkości Chin¹⁷

Wiek Wodnika ma rzekomo przynieść wyzwolenie z globalnego kryzysu świata, z kryzysów wewnętrznych ludzi związanych z poczuciem braku sensu życia, która charakteryzuje era Ryb. Wodnik dokona tego przez „wylanie” swego ducha, prowadząc ludzkość do pełnego oświecenia, poszerzając ich świadomość. Wiek Wodnika będzie „złotą epoką” Wodnik przyniesie nowy ład światowy, nową ludzkość, nową religię. Wraz z upadkiem chrześcijaństwa nastąpi gwałtowny rozwój wielu dziedzin życia, które religia Chrystusowa rzekomo lekceważyła, deprecjonowała lub spychała na obrzeże kultury, jak np. seksualizm, feminizm, ekologia, astrologia, praktyki magiczne z czarownictwem i „wiedźmostwem” na czele.

¹⁷ D. Rudhyer. *The astrology of America's Dastiny*. New York 1975 s. 205; M. Kehl. *Heilsverheissung des New Age*. „Geist und Leben” 62: 1989 nr 1 s. 8; K. R. Wade. *Sekrety New Age* s. 12.

5. GNOZA

Autorzy New Age uważają się za współczesnych gnostyków. Ruch New Age określany jest często jako ruch gnostycki¹⁸. Neognostycy odwołują się do grupy myślicieli z końca XIX w. nadając gnozie wymiar ezoteryczno-okultystyczny. Gnoza, szczególnie w wydaniu New Age, rości sobie pretensje do posiadania wiedzy absolutnej, dążąc do unicestwienia i rozkładu chrześcijaństwa, by jak najszybciej zrealizować nową erę.

6. NAUKA O CHRYSZTUSIE

New Age odrzuca boskie pochodzenie, misję i posłannictwo Jezusa Chrystusa. Nie uważa Go za Boga, ani za jakąkolwiek Osobę Boską. Więcej, Chrystus nie był w ogóle postacią historyczną; jest On jedynie ideą, która przenika wszystko. Objawia się za każdym razem inaczej w osobie Buddy, Hermesa, Zaratustry, Jezusa z Nazaretu.

New Age głosi nadejście nowego Chrystusa, nowego Mesjasza. Będzie to kolejne wcielenie w tym celu, by wskazać ludziom nowy sposób zbawienia. Ten nowy Mesjasz ma być Chrystusem Kosmicznym, ale nie Bogiem. Wcielił się on w eteryczne struktury ziemi, kształtując centrum swojej mocy i życia. Jest to sposób, w jaki Chrystus Kosmiczny wprowadza energię, która zaktywizuje ludzi i kosmos do przemiany w kierunku nowej ziemi i nowego nieba. Wypełnienie tego dokona się w nowej erze, kiedy Chrystus Energia, Mistrz, Maitreya zainicjuje Erę Wodnika. B. Creme, przewodniczący New-Age-Mann - który uważany jest za prekursora teorii o Maitreyi sądzi, że postać ta żyje w jakimś zakątku ziemi. Miejsce jej pobytu zna tylko niewielka grupa jej uczniów. Jest ona zwierzchnikiem w hierarchii bóstw. Jezus jest jedynie jej uczniem, chociaż osiągnął wysoki (siódmy) stopień wtajemniczenia. Jezus wg New Age jest

¹⁸ J. Vernetto. Powrót gnozy. „W drodze” 168: 1987 nr 8 s. 29-39.

przykładem, czym może stać się jednostka, gdy dozna iluminacji i zda sobie sprawę z tego, że jest bogiem¹⁹.

Odrzucenie przez New Age wymiaru historycznego Jezusa z Nazaretu, a przyjęcie jedynie wybiórczych aspektów Jego Osoby ma również swoje konsekwencje w odmiennej interpretacji podstawowych prawd credo. Wiara jest jednym z elementów doświadczenia siebie. Wierzyć, to docierać do najgłębszych pokładów swego „ja”, przyjąć na siebie swój los. Mało ważny jest przedmiot wiary. Najważniejsze jest to, by człowiek dobrze się czuł, i nie doświadczał kompleksu jakiegoś bożka. Zdaniem New Age człowiek nie może zgrzeszyć, gdyż jest do tego niezdolny. Jest on ze swej natury dobry, a przy tym samowystarczalny i wolny. Grzech odebrałby człowiekowi siłę do pracy nad własnym stawaniem się bóstwem i przeszkodziłby w jego dążeniu do jedności. Człowiek nie potrzebuje żadnej pomocy z zewnątrz, żadnego wybawiciela. Zbawienie dokonuje się poprzez doświadczenie i „wejście” w ludzką jaźń. Jeśli człowiek „pokrywa się” z bogiem, to nie musi odnosić się do niego w aktach religijnych, takich jak modlitwa, kult, ofiara w których ludzkie „ja” wyrażałoby swoją zależność od pozornego, pozaosobowego, zewnętrznego przedmiotu religii. Cierpienie w New Age nie ma racji bytu, gdyż jest absurdalne i bezpodstawne. Natomiast śmierć stanowi bramę do nowego życia, nowego wcielenia, w którym człowiek zbliża się do szczęśliwej nirwany, utożsamianej z New Age.

7. SPIRYTYZM

New Age zawdzięcza swój sukces również między innymi temu, że wychodzi naprzeciw ludzkim pragnieniom, by kontaktować się z duchami, które są poza ludzkim zasięgiem. Zwolennicy ruchu tęskniąc za poznaniem tajemnic świata innego niż materialny, uczestniczą w różnych seansach spirytystycznych. Spirytyzm to wiara w możliwość kontaktu z duchami osób umarłych w celu otrzymania wiedzy o rzeczach normalnie niepoznawalnych. Nawiązanie kontaktu

¹⁹ J. Ankerberg, J. Weldon. The facts on the New Age Movement. Harvest House Publishers 1988 s. 20.

umożliwia osoba zwana medium. Media, które nawiązały kontakty z różnymi duchami głoszą ideę, że ziemia wraz z ludźmi stoi u progu nowej ery. Media przemawiające kategoriami New Age wychodzą naprzeciw ludzkim tęsknotom, zapełniają pustkę duchową charakterystyczną dla współczesnych pokoleń, trafiają do serc poszukujących. Ofiarą spirytyzmu zostali znani aktorzy, np. Shirley MacLaine, Michael York, Sharon Gless.

8. REINKARNACJA

Wyznawcy New Age wierzą w wielokrotne odradzanie się człowieka po śmierci przez wstępowanie jego duszy (elementu duchowego) w ciało innej istoty, człowieka, zwierzęcia lub jakiegoś elementu przyrody. Wędrowka duszy trwać będzie dotąd, dopóki dusza nie oczyści się z karmy. Śmierć człowieka jest przejściem z jednego stanu w drugi.

Wiara w reinkarnację przyjęta przez wyznawców New Age na Zachodzie różni się z jej ujęciem w religiach orientalnych, takich jak, np. hinduizm czy buddyzm. Zgodnie z religiami Wschodu dusza ludzka (element duchowy) wciela się w jakieś stworzenie (człowieka, zwierzę) lub roślinę. Celem wielu wcieleń danego człowieka jest zjednoczenie z Brahłą, ponadczasowym absolutem, od którego wcześniej odłączyły się poszczególne dusze (elementy duchowe). Poprzez zjednoczenie z Brahłą kolejne wcielenia ustają; kończy się również cierpienie. Świadoma dusza nie przeżywa śmierci, lecz w pewnej chwili płomień życia zapala się w jakimś nowym wcieleniu. W tych religiach celem reinkarnacji jest pozabawienie jaźni wszelkich pragnień i osiągnięcie nirwany.

Inaczej pojmuje reinkarnację New Age. Wg ruchu śmierć człowieka jest przejściem z jednego stanu w drugi (zakłada się tu również inna planetę lub inny poziom wibracyjny). Jeśli jest koniecznym, sam człowiek może zdecydować o powrocie na ziemię, kolejny raz żyć i doskonalić się na ziemi. New Age mówi jedynie o jednym wcieleniu. Religie orientalne przyjmują wielokrotne wcielenie, aż do osiągnięcia pełnej doskonałości. Wiara w okres pokoju, radości i

miłości w Nowej Erze odpowiada zachodniemu sposobowi myślenia i czyni reinkarnację przyjemną²⁰.

9. NATURALIZM

A. Nikols mówi o New Age jako „zrekonstruowanym pogaństwie” Skrajne zachowanie przyrody przez zwolenników ruchu, towarzyszy jej ubóstwianie, kult ziemi Gai. Kult bogini ziemi, Gai pochodzi z religii greckiej. Gaia uosabia matkę ziemię jako dawczynię życia i źródło wegetacji. Jeśli ruch wprowadza kult ziemi Gai, to bez wątpienia następuje tu nawrót do pogaństwa, panteizmu i mitologii. Oto konkretny przykład. „Przyroda Polska” poinformowała czytelników o zorganizowanym w Warszawie „Festiwalu Ziemi” (22-23.04.1992 r.). Oprócz apeli o „zdrowe życie” przeprowadzono dyskusję panelową pt. „Mądrość Ziemi” Odbyły się wykłady o „Archetypie Wielkiej Matki”, a także odprawiano „rytuały ziemi” z inicjatywy i pod przewodnictwem członków klubu „Gaia” Apelom związanym ze zdrowym życiem towarzyszyły elementy ezoteryczne, okultystyczne, astrologiczne, New Age.

Następuje zamazywanie granicy między normalnością (np. życie, jedzenie, przyroda) a dewiacjami. New Age odnosi powinnościowe zachowanie się człowieka, np. troskę ekologiczną, wytwarzanie zdrowej żywności do jakiejś dziwacznej nadzwyczajności. Ruch przywłaszcza sobie pozytywną troskę wielu ludzi odpowiedzialnych za przyszłe pokolenia. Ludzie Wodnika przyczepiają swoje „firmowe etykiety” wszędzie tam, gdzie jest jakaś nadzieja osiągnięcia sukcesów. W niektórych sklepach ze zdrową żywnością i aptekach, które coraz częściej posiadają asortymenty naturalnych leków, propaguje się literaturę okultystyczną, akcesoria do medytacji transcendentnych, różnorodne kryształy, kadzidełka.

Powrót do natury, to wg New Age, droga do harmonii człowieka z kosmosem. Harmonię uzyskuje się jedynie przez wzajemną miłość, solidarność i pozytywny stosunek do świata zwierzęcego i nieożywionego. Od natury człowiek może otrzymać energię i siły. New

²⁰ Zob. Tomczak, jw. s. 52-60.

Age wykorzystuje dietę wegetariańską jako środek ułatwiający zdobycie wyższej świadomości. Ludzie więc poszukujący zdrowego stylu życia mogą nieświadomie być „wessani” w świat określonej medytacji, astrologii, wróżbiarstwa, czyli ogólnie mówiąc w świat New Age.

10. FEMINIZM

Według New Age kobieta dzięki związkom z naturalnymi rytmami płodności, fenomenem przekazywania, podtrzymywania i ochraniając życia jest bardziej uwrażliwiona jakościowo i stanowi środowisko naturalne, ekologiczne i harmonijne z naturą. Skoro wszystkie dotychczasowe religie odnoszą się negatywnie do tego, co miało związek z kobiecością i mądrością kobiety oraz jej rolę w społeczeństwie, to należy to wszystko odkryć i wyeksponować. Przejawem tego jest ogromne zainteresowanie problematyką feministyczną i w związku z nią, nawrót do ideologii pogańskiej, z wyakcentowaniem bóstw kobiecych. Ruch feministyczny funkcjonujący w New Age, odznacza się walką przeciw męskiemu pryncypium, myśleniem analitycznym i eliminowaniem różnicy między płcią męską a żeńską, a nawet dąży się do hegemonii tej ostatniej²¹. Przykładem jest Eugen Drewermann, zaliczany do proroków New Age. Popiera on dążenie kobiet do emancypacji, ogłasza rewolucję seksualną ostatnich lat jako prawdziwy postęp, przywraca starożytne kultury płodności z elementami rozwiązłości i rozpusty.

11. SYMBOLICZNA LICZBA „666”

Autorzy New Age posługując się liczbą „666” jako symbolu człowieka, pragną wskazać, że doskonałym jest człowiek, a nie jakiś bóg. Liczbą tą określają się grupy satanistyczne, które wyrażają bunt ludzkości przeciwko Bogu. Ideolodzy New Age utożsamiają tę liczbę z Bestią z Apokalipsy (13, 1-18). Nie bez przyczyny więc w przewodnikach New Age podchodzi się z estymą do satanizmu,

²¹ Sudbrack, jw. 54; Tomczak, jw. 65 n.

uważając go za istotny kierunek i praxis ruchu. A. Clowley, założyciel tajemniczej organizacji *Astrom Argentium* będącej w zasięgu oddziaływania New Age, nazwał siebie „Wielką Bestii 666” Wzbudzał on ogromne kontrowersje z powodu uzależnienia od heroiny, a także z wyuzdanych praktyk seksualnych. Został nazwany „najpodlejszy człowiek na świecie²²” Podobnie należy widzieć utworzony przez A. Sandora le Vey ruch na rzecz kultu szatana (Kościół Szatana), związany z New Age.

Przeprowadzone powyżej refleksje upoważniają do następujących wniosków. New Age jawi się jako ruch niejednolicie zorganizowany, o zamazanej strukturze, poglądach, przekonaniach i dążeniach. Z New Age w różny sposób mają powiązania: zainteresowanie religiami Wschodu, rytuały magiczne, okultyzm, spirytyzm, astrologia, wróżbiarstwo, reinkarnacja, wegetarianizm, parapsychologia, wiara w cudowną moc kryształów, techniki poszerzania świadomości, satanizm, itp. W związku z tym, że New Age odwołuje się do pogańskich praktyk religijnych, oddziałuje na organizacje feministyczne, ekologiczne, a także na niekonwencjonalne grupy wyznaniowe i naukowe, jak np. partię zielonych, organizację Greenpeace. W sferze oddziaływania New Age znajdują się różnorodne praktyki, u podłoża których jest przekonanie o istnieniu złych energii (wibracji), których emitować mogą różne miejsca, przedmioty lub osoby.

V. NEW AGE A CHRZEŚCIJAŃSTWO

Ojciec św. Jan Paweł II w przemówieniu do polskich biskupów zgromadzonych w Watykanie z wizytą „Ad limina Apostolorum” w dniu 12 stycznia 1992 r. powiedział: „Dzisiaj szerzą się wśród młodego pokolenia Polaków symptomy zmęczenia, apatii, bezideowości, biernego ulegania mitowi pieniądza i konsumpcji. Wzbudza to słuszny niepokój wielu duszpasterzy. Szerzy się poczucie frustracji, pogłębione dodatkowo przez zjawisko bezrobocia, które boleśnie dotyka właśnie

²² Dobroczyński, jw. s. 74.

młodych. W tej sytuacji są oni narażeni na rozmaite formy patologii społecznej. Wielu niestety szuka rozwiązania swych problemów w ucieczce w alkoholizm i narkomanię. W dziedzinie religijnej natomiast nie można nie zauważyć negatywnego wpływu sekt, a także nasilających się pseudoreligijnych prądów określanых mianem „new age”²³.

Stosunek i reakcja człowieka wierzącego wobec sekt, grup pseudoreligijnych - w tym również do New Age - nie może sprowadzać się jedynie do wykazania błędów i totalnego potępienia tego ruchu i ludzi, którzy z nim sympatyzują. Jako ludzie tego samego Mistycznego Ciała Chrystusa jesteśmy wzajemnie za siebie odpowiedzialni. Nie możemy chować się za murami, gdyż takie podejście prowadzi do izolacji i swoistego „sekciarstwa” Nieudolność i odmawianie dialogu byłoby niewątpliwie znakiem słabości wiary. Poza tym najwłaściwszą metodą podejścia do każdej nowości religijnej, w tym do New Age, jest jej rzetelna ocena w świetle wiary chrześcijańskiej. W historii chrześcijaństwo zdobywało siłę, poszerzało swoje horyzonty, stawało się żywotniejsze, bardziej wiarygodne, gdy prowadziło dialog. Odmowa dialogu, nawet z New Age, zamknęłaby Kościołowi możliwości realizacji współczesnych zadań, jakimi są rozpoznawanie znaków czasu (por. *Gaudium et spes*).

Winę za rozprzestrzenianie się New Age ponosi również Kościół w tym względzie, w jakim nie potrafi nawiązać kontaktu z poszczególnymi potrzebami religijnymi wiernych. Potrzeby duchowe wiernych nie są zawsze do końca uświadomione przez przywódców grup religijnych. Jest to zwłaszcza aktualne dziś. Wielu ludzi czuje się wyobcowanych, wykorzenionych, anonimowych w kontekście masowych społeczeństw demokratycznych. Kościół nie może absolutnie powielać metod społecznej integracji stosowanych w grupach świeckich. Potrzeb duchowych wiernych nie zaspokoi żadna ich namiastka (np. spowiednika psychoterapeuta, spokój ducha-

²³ Jan Paweł II. Kościół wspólnotą ewangelizacyjną. Przemówienie Ojca Świętego do I grupy Biskupów. „L'Osservatore Romano” Wydanie polskie 1993 nr 2 s. 16 n.

pieniądz). Kościół z jednej strony musi uczyć się współczesnego świata: bez lęku, kompleksu przed krytyką i atakami, a z drugiej, odważnie realizować nową ewangelizację. Nowa ewangelizacja musi aktywnie skupić się nad problemami współczesnego świata, a przy tym formułować odpowiedzi bardziej przekonujące i wyzwalające, bo inaczej dokonają tego ludzie z kręgów ezoteryzmu i gnostycyzmu.

Z całą pewnością uwiarygodni się jeszcze Kościół Chrystusowy, gdy przedmiotem swego nauczania obejmie niektóre z tematów, które fascynują ludzi, chociaż mogą być trudne do zinterpretowania z punktu widzenia nauki Kościoła. Ze strony Kościoła wymaga się wielkiej pracy myślowej i formacyjnej. Kościół winien poddawać ciągłej analizie znaki czasu. Jednym z nich jest fenomen powrotu do sacrum i fakt, że niektórzy ludzie swoją potrzebę sacrum próbują zaspokoić w sektach czy różnorodnych grupach pseudoreligijnych.

Ruchy religijne (czy pseudoreligijne) są dla Kościoła również szansą oczyszczenia się z tych elementów, które nie zawsze posiadają wymiar Chrystusowy. Spotkanie w dialogu z New Age może wyzwolić - o czym przekonuje J. Sudbrack²⁴ - w ludziach wierzących nowy powiew i nowe zaangażowanie się uczniów Chrystusa w ewangelizację świata. Kierunek, jaki winien obrać Kościół w stosunku do nowych sekt i ruchów religijnych, roztropnie wytycza instrukcja Stolicy Apostolskiej²⁵. W tej konwencji należy również patrzeć na New Age. Autorzy instrukcji uważają ruchy religijne za duszpasterskie wyzwanie, a nie wroga, którego należałoby eliminować²⁶.

1. Należy przemyśleć na nowo model parafii, która miałaby charakter żywej, „opiekuńczej”, braterskiej wspólnoty wiary. Chodzi tu o wspólnoty modlitewne, misyjne, charytatywne, które będą otwarte na życiowe problemy ludzi: rozwiedzionych, ponownie zawierających

²⁴ Jw. s. 56-63

²⁵ Pełne brzmienie dokumentu: Sekty albo nowe ruchy religijne. Wyzwanie duszpasterskie. „L'Osservatore Romano” Wydanie polskie. 1986 nr 5 s. 3-6.

²⁶ Zob. J. Krucina. Ruchy religijne i sekty wyzwanie Kościoła. „Colloquium Salutis” T. 20. Wrocław 1988 s. 95-107.

związki małżeńskie, ludzi z tzw. „marginesu”, bezdomnych, bezrobotnych, itd. Należy zauważyć, że wiele wspólnot parafialnych posiada owe grupy. Wiele z nich są mocno zaangażowane w różne wymiary duszpasterstwa. Należałoby tworzyć okazje dla jeszcze większej liczby wierzących w małych wspólnotach wiary.

2. Potrzeba ewangelizacji, katechezy, kształcenia w sprawach wiary i nauce chrześcijańskiej, jak np. w zagadnieniach biblijnych, teologicznych, ekumenicznych, duchowości chrześcijańskiej zarówno na poziomie wspólnot parafialnych, jak też dla osób zajmujących się z urzędu ewangelizacji (duchowieństwo, teologowie, przywódcy różnych grup chrześcijańskich). Proces ten powinien mieć charakter informacyjny (przekazywanie wiedzy, przedmiot wiary, praktyki, duchowość, wykłady o innych religiach, grupach religijnych czy pseudoreligijnych, jak np. New Age) jak i formacyjny (porady w sprawach wiary indywidualnej i wspólnotowej, elementy eschatologiczne, duch wspólnot). Kościół winien być dla współczesnych nie tylko znakiem nadziei, ale winien tę nadzieję uzasadniać.

3. Aby trafić do serc młodych ludzi, należałoby wzbogacać wspólnoty przeżyciowym wymiarem religii. Poważnym zagrożeniem dla skuteczności chrześcijańskiego przepowiadania jest przeintelektualizowanie jego treści na niekorzyść przeżyciowego doświadczenia religijnego. Współcześnie młody człowiek nie szuka racjonalnego wyjaśnienia rzeczywistości przede wszystkim dlatego, że posiadany przez niego obraz świata nie mieści w sobie odniesienia do transcendencji. Współczesne pokolenie poznające świat za pomocą obrazu rozwinęło mocniej niż dotychczas, prawą półkulę mózgową mieszczącą w sobie źródła ludzkiej emocji oraz zdolność syntezy. Następstwem tego procesu jest niestałość w przyjmowaniu określonych prawd (gdy one mają więcej charakter teoretyczny niż praktyczny), skłonność do podejmowania różnych inicjatyw. Następuje u tych ludzi dominacja emocji i ujęcia globalnego nad racjonalnością i analizą. Mając to na względzie należałoby tak kierować młodymi chrześcijanami, by odkrywali „w głąb” Chrystusa przez modlitwę i zaangażowanie się w ruchy działające w ramach Kościoła.

4. Nowe ruchy religijne, także New Age, zakorzeniają się mocno w krajach o „młodym stażu” chrześcijańskim, np. w Afryce, Azji. W

Kościółach o bogatej kulturze narodowej winno się uwzględniać ich tradycje i łączyć (akomodować) w miarę możliwości z nauką Chrystusa. W przeciwnym wypadku będzie to chrześcijaństwo narzucone z zewnątrz, niezrozumiałe w danej kulturze. W ten sposób może narazić się ono na unicestwienie.

5. Kościół winien szukać nowego, zrozumiałego dla odbiorców, języka wiary. Kazanie winno być „zakotwiczone” w życiu religijnym, nie teoretyzowaniem, moralizowaniem czy spekulacją intelektualną. Winno ono implikować świadectwo życia tego, kto je głosi. Ważną rolę pełnią wykorzystane odpowiednie środki komunikacji, jak np. wystrój, oświetlenie, śpiew charakteryzujący się bogactwem harmonii i wypełniający całą przestrzeń, wykorzystanie kanonów modlitewnych, itd.

6. Przewodnik liturgii winien sam usuwać się z centrum w celu zrobienia miejsca Chrystusowi i uwydatnić misteryjną obecność Boga. Liturgię winno się tworzyć w klimacie medytacji i kontemplacji. Taki styl sprawowania liturgii zmierza do tego, żeby uczestnictwo miało charakter jednocześnie indywidualny i wspólnotowy. W związku z tym, że na świecie zmniejsza się liczba kapłanów, należy zwrócić uwagę na kształtowanie przywódców grup religijnych spośród laikatów. Winno się wybierać takich przywódców, którzy mają dar współpracy z duszpasterzami, tak w dziedzinie duchowej, jak i pastoralnej. Również zdaniem Instrukcji należałoby zmniejszyć dystans w różnych formach duszpasterskich między kapłanami i laikatem.

Nastawienie wobec New Age z całą pewnością nie może mieć charakteru walki, wytykania zarzutów i błędów, budowania murów, alienacji. New Age, jest szybko rozprzestrzeniającą się herezją. Jak każda inna herezja, mieści w sobie jakiś element prawdy, który należy wydobyć, a nie podeptać. New Age w jakimś stopniu wychodzi do współczesnego człowieka z fałszywą propozycją „nowej religijności”, którą w stopniu niezadowolającym zaspokaja Kościół Katolicki. Jest tu wielkie pole działania dla współczesnego Kościoła Chrystusa. Kardynał Carlo Maria Martini w rozmowie na temat życia duchowego podkreśla, że New Age „jest znakiem, że ludzie potrzebują jakiejś formy religijności, i to religijności nie tyle typu wyznaniowego w sensie uproszczonym, tzn. jako religii konkretnie wskazującej na to, co trzeba

czynić, jakie praktyki spełniać. Chodzi o religijność dotykającą serca. A jako, że ludzie tego nie znają, więc poświęcają się tym ezoterycznym i nieokreślonym formom. W każdym razie dla mnie jest to znak potrzeby, a nie odpowiedź na to zapotrzebowanie, i według mnie ta forma religijności New Age jest niebezpieczna. Musi zmusić księży do odkrycia i zaproponowania wiernym dróg modlitwy”²⁷

Realizowanie nauki Chrystusa, łącznie ze świadectwem autentycznego życia w Duchu Świętym, jest z całą pewnością wystarczającym argumentem, by być postrzeganym jako Kościół prawdziwy, wiarygodny i pociągający innych do Chrystusa Zbawiciela. Historia pokazała, że Prawda Ewangelii zwycięża wszelkie nowinkarstwa pseudoreligijne, natomiast owe pseudoreligijne ruchy, typu new age, należy traktować jako fenomeny wprowadzające oczyszczenie dla poszczególnych wspólnot chrześcijańskich. Zjawisko New Age winno być filtrem i impulsem wobec naszej chrześcijańskiej wewnętrznej odnowy na korzyść jeszcze skuteczniejszej sprawności teologicznej i duszpasterskiej Kościoła.

²⁷ „Życie Duchowe” nr 7 s. 96.